УДК 82.091

Ә.А. Гатин

ТАТАР ДӨНЬЯСЫНА ЕВРОПАДАН БЕР КАРАШ: Арминий Вамбери һәм Фатыйх Кәрими

Статья посвящена исследованию взаимоотношений между венгерским тюркологом А. Вамбери и татарским писателем, педагогом Ф. Карими. Заочная дружба между двумя изучаемыми деятелями оказала на них заметное влияние. Особое внимание уделено оценке Арминием Вамбери культурного прогресса татарского народа в конце XIX – начале XX в. А. Вамбери был первым европейским ученым, который исследовал татарский джадидизм, а сотрудничество с Ф. Карими помогало ему получать татарские книги и газеты, издаваемые в России.

Ключевые слова: тюркология, татары, джадидизм, татарская литература, Оренбург. Вамбери, Фатих Карими.

The article is devoted to relations between the Hungarian Turkologist Armin Vambery and the Tatar writer, teacher Fatikh Karimi. The correspondence friendship between the two studied figures had a noticeable influence on them. The great attention is paid to A. Vamberi's assessment of the cultural movement among the Tatars in the late XIX – early XX centuries. A. Vambery was the first European scholar who studied jadidism. His cooperation with F. Karimi helped him to get Tatar books and newspapers from Russia.

Keywords: Turcology, the Tatars, jadidism, Tatar literature, Orenburg, Vambery, Fatikh Karimi.

1907 елда Арминий Вамбери алман телендә «Die Kulturbestrebungen der Tataren» («Татарлар арасында мәдәни хәрәкәт») исемле мәкалә яза һәм 5 елдан соң ул рус теленә тәрҗемә ителеп басыла [Вамбери, 1912, с. 276–302]. Әлеге мәкаләнең язылу һәм рус теленә тәрҗемә ителү сәбәпләре XX йөз башында Россиядә барган үзгәрешләр белән бәйле булган. 1905 елда Россия империясендә башланган Беренче рус инкыйлабы рус халкын һәм башка милләтләрне хәрәкәткә китерә. Арминий Вамбери үзенең мәкаләсендә Россия мөселманнарының яңалыкка, реформаларга омтылышын тасвирлаганда, Кырымда һәм Идел-Урал буенда яшәүче татарларда барган үзгәрешләрне аеруча искәртеп уза. Бу мәкалә Яңа заман Европа фәнендә, беренчеләрдән булып, татар халкының иҗтимагый һәм сәяси хәрәкәтен җентекләп аңлатырга тырышкан хезмәт булып санала ала. Ә инде рус теленә тәрҗемә ителүенең сәбәбе – безнеңчә, аның эчтәлекле булуында. Европада яшәгән галимнең Россия мөселманнары хәрәкәтенә игътибарлы булуы, әлбәттә, Россия галимнәрен дә кызыксындырган. Әйтергә кирәк, А. Вамбери исеме Россия галимнәренә һәм сәясәтчеләренә 1860 еллардан ук таныш була, ул язган китаплар рус теленә тәрҗемә ителеп тора, ләкин Россия хөкүмәте Вамберины күбрәк үзенә дош-

ман дип саный. Кем соң ул А. Вамбери һәм ни өчен ул татарлар белән кызыксынган? Мәкаләдә әлеге сорауга җавап бирергә тырышырбыз.

Герман (Арминий) Вамбери (Armin Vambery, 1832–1913) Австро-Венгриядә ярлы дини яһүд гаиләсендә дөньяга килә. Үзенең автобиографиясендә ул, авыр балачагын тасвирлаганда, яшьтән үк белемгә һәм телләр өйрәнүгә омтылуын әйтеп уза. Кызыксынучан һәм үз максатына ирешүчән булуы аңа башта чит телләрне үзләштерергә, аннары, чит телләр ярдәме белән, дөнья гизәргә мөмкинлек бирә. Яшь чакта мажар халкының килеп чыгышы белән кызыксынуы аны башта борынгы маҗарларның ватаннарын эзләп китәргә этәрсә, соңрак фәнни эзтабарлыгы аның исемен фән дөньясында таныта. Моны ул үзенең автобиографиясендә дә аңлата [Вамбери, 1914]. XIX гасырда зур фәнни һәм мәдәни үсеш кичергән Европа халыклары үз тарихын, килеп чыгышын өйрәнүгә керешә, һәм бу Европа галимнәрен дөнья буйлап тарихи эзләнүләргә этәрә. Шундый халыклар арасында маҗарлар да була. Мажар теленең Алтай телләре гаиләсенә якын булуы билгеле булса да, аның төрки яисә фин-угор гаиләсе төркемнәренә керүе турында XIX йөз уртасында төгәл фикер булмый. Бу сорауга җавап бирү максаты белән һәм шулай ук маҗарларның ерактагы ватаннарын эзләп табу өчен, Вамбери төрки телләрне өйрәнергә керешә һәм Урта Азия җирләренә барып чыга. Бу кыю планнарны тормышка ашырыр өчен, бер генә тарихи нигез була: борынгы маҗар чыганакларында халыкның каяндыр көнчыгыштан килүе турында әйтелә. Ул Истанбулда берничә ел яшәп, ислам мәдәнияте, төрек теле аркылы төрки халыклар телләре белән якыннан таныша, һәм шуннан соң Азиядә урнашкан Бохара, Хива дәүләтләренә барып кайтуны максат итә. Берничә елга сузылган сәяхәте вакытында башта Иранга барып җитә, Тәһранны, төрекмән җирләре аша, Хива, Бохара, Әфганстан җирләрен күреп кайта. Сәяхәте вакытында ул үзенең Европа кешесе булуын танытмас өчен, хаждан кайткан дәрвиш шикелле киенә, хәтта язмаларын гарәп хәрефләре белән язарга тырыша [Вамбери, 1865]. Күргән, кичергән вакыйгалар турындагы язмаларын китап өчен туплый бара. Вамбериның 1865 елда инглиз телендә басылган «Урта Азиядә сәяхәт» исемле китабын Европа галимнәре һәм сәяси катламнар кыйммәтле чыганак буларак кабул итәләр, чөнки Маҗарстан сәяхәтчесе, беренчеләрдән булып, Урта Азия халыклары һәм дәүләтләре турында үз тырышлыгы белән төгәл һәм тәфсилле мәгълүматлар җыюга ирешә [Vambery, 1865]. Шулай итеп, сәяхәте һәм китабы аның исемен бик тиз таныта, һәм шуннан соң Арминий Вамбериның фәнни эшчәнлеге башлана. Дөнья күргән китабы бигрәк тә Бөек Британия мәнфәгатьләренә хуш килә. Гомерен маҗар тарихын, төрки телләр, Госманлы дәүләте мәдәниятен өйрәнүгә багышлаган галим зур сәяси үзгәрешләрләрдән дә читтә калмый. Бөек Британия аның фикеренә колак салырга мәҗбүр була, чөнки Вамбери Урта Азиядән кайту белән, Россия империясе Хива, Бохара, Коканд дәүләтләрен яулап алуга, ә Бөек Британия әфган (пуштун) кабиләләрен буйсындыруга керешә – әлеге «Зур уен»

барганда, А. Вамбери үз фикерләрен Бөек Британия матбугаты аша җиткерергә тырыша. Шуңа күрә Россия галимнәре һәм түрәләре Вамберины Бөек Британия тарафдары, шпионы буларак кабул итәләр һәм бу аяныч факт аның Россиягә сәяхәт кылуына киртә булып тора. Шуңа карамастан, А. Вамбери гомер буе Госманлы дәүләте тормышы, ислам дөньясының халәте белән даими рәвештә кызыксынып торган, шул исәптән ул Россия империясе эчендә яшәгән мөселман халыклары тормышын да игътибар үзәгеннән читкә җибәрмәгән. Шуңа күрә XIX йөз ахыры – XX йөз башында танылган галим матбугат битләрендә ислам дөньясы белгече, эксперты буларак та бәяләнә.

XIX йөз ахырында Россия мөселманнары яшәгән җирләрдә йөрмичә генә аларның тормышын өйрәнүнең ике генә юлы кала. Беренчесе алар үзләре бастырган һәм тараткан әсәрләрне, китапларны уку булса, икенчесе – аралашып тору, хатлар алышу. Россия мөселманнары арасында А. Вамбери берничә татар зыялысының эшчәнлеге белән кызыксына, шулар арасында И. Гаспралы, Ф. Кәрими. Р. Фәхретдин исемнәре дә бар. Ф. Кәрими белән А. Вамбери берничә ел дәвамында хат язышып тора һәм аларның аралашулары икесе өчен дә файдалы була. А. Вамбериның архивта сакланган хатлары белән танышкач, әлбәттә, шундый сорау туа: алар ничек танышып киткәннәр һәм бу ике шәхесне нәрсә бәйләгән соң?

Ф. Кәриминең күренекле тюрколог белән танышкан урыны һәм сәбәпләре безгә төгәл билгеле булмаса да, җыелган фактлар аларның танышу тарихы Истанбулдан башланган дияргә нигез бирә. 1892–1896 елларда Ф. Кәрими Госманлы дәүләтенең башкаласында «Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne» исемле уку йортында укый һәм шул вакытта А. Вамбери белән очраша, алар арасында мөселманнар тормышы турында җентекле сөйләшү була. Әңгәмә яшь Фатыйхның күңеленә кереп кала. Бераздан, укуын тәмамлап, 2 ел дәвамында Ф. Кәрими Кырымда Даракөй авылында мөгаллим булып эшли һәм 1898 елның башында Кырымнан Будапештка хат юллый. Хатта ул А. Вамбери тарафыннан басмага әзерләнгән «Die Scheïbaniade: ein özbegisches Heldengedicht in 76 Gesängen» (Budapest, 1885)[1] китабын җибәрүне үтенә. 1898 елның 30 апрелендә язылган җавабында галим татар дустына рәхмәтен белдерә һәм үзенең башка китаплары турында да хәбәр итә. Аларның хат аша дуслыгы аеруча 1905–1908 елларда ныгый. Ә. Вамберины Россия мөселманнарының тормышы, иҗтимагый хәрәкәтләре кызыксындыра. Шул вакытта чыга башлаган татар газеталары, басылган китаплар аңа килеп ирешә тора – алар аркылы карт галим ерактагы Россия мөселманнары тормышын өйрәнә, һәм нәкъ менә

[1] XVI йөзнең беренче яртысындагы Урта Азия тарихын тасвирлаучы чыганак – «Шәйбәнинамә» исемле китап – 1885 елда беренче тапкыр нәкъ А. Вамбери тарафыннан бастырыла һәм шуннан соң Европа һәм Россия галимнәре тарафыннан өйрәнелә башлый. А. Вамбери әзерләгән басмада Россия галимнәре шактый күп хаталар тапсалар да, тюркология тарихында бу басма кыйммәтен һәм әһәмиятен югалтмый. Шулай ук бу китапның Европада гарәби археография үсеше өчен дә әһәмияте зур.

шул материаллар нигезендә ул алда телгә алынган «Татарлар арасында мәдәни хәрәкәт» исемле мәкаләсен язган дип әйтергә мөмкин.

Россия мөселманнары арасында ул татар халкы вәкилләрен аерым ассызыклап китә. Иҗтимагый хәрәкәт башында торган Исмәгыйль Гаспралыны һәм «Тәрҗеман» газетасын беренче урынга куеп, аның уңышлы тактикасын түбәндәгечә аңлата: 20 ел дәвамында ул муллаларны турыдан-туры тәнкыйть итмичә, алдынгы карашлы һәм укымышлы мөселманнарның игътибарын җәлеп итә һәм газета битләрендә акрынлап мөселманнарның артталыгын, ислам диненең гыйлемгә нигезләнүен һәм укыту эшен яңарту зарурлыгын күрсәтә. Татар язучылары, мәгърифәтчеләре арасында кырымлы Исмәгыйль Гаспралы, Госман Нури Акчокраклы, казанлы Каюм Насыйри белән беррәттән, Фатыйх Кәрими исеме дә искә алына. Ф. Кәриминең ул чакта язучы, мөгаллим булып танылуы билгеле, ләкин А. Вамбери күзәтүендә аның исеменең берничә урында телгә алынуын башка сәбәп белән дә аңлатырга мөмкин. Хат алышкан чорда А. Вамбери Ф. Кәримидән китаплар соратып ала, алар арасында Оренбург басмалары булуы да билгеле (шул исәптән Ф. Кәрими язган әсәрләр дә). Шулай итеп, аларның дуслыклары Вамберига татар тормышы белән якыннан танышырга мөмкинлек бирә, ә Ф. Кәрими татарлар арасыннан аның иң якын танышы була.

Татар әдәбиятын тикшергәндә галим-тюрколог татар язучыларының кыю фикерләренә игътибар итә. Аның карашынча, татар әдипләре кадими муллаларны тәнкыйтьләүләре белән төрек язучыларыннан һәм Һиндстан зыялыларыннан аерылып тора, чөнки Госманлы дәүләтендә һәм Бөек Британия колонияләрендә имамнарны, дин галимнәрен ачыктан-ачык тәнкыйтьләү очраклары аңа билгеле булмый. Ф. Кәриминең «Кырымга сәяхәт» китабын ул шуңа мисал итеп китерә. Фатыйх Кәриминең кадими мәдрәсәләрне һәм мөгаллимнәрнең укыту ысулларын тәнкыйтьләвен ул бик кыю һәм моңа кадәр ислам дөньясында күрелмәгән бер хәл дип саный, авторны Көнбатыш мәгарифе тарафдары буларак сыйфатлый.

А. Вамбери, беренчеләрдән булып, Европа халкын татарларның Беренче рус инкыйлабы вакытында башланган сәяси хәрәкәте белән таныштыра, 1905–1906 елларда узган Россия мөселман җыелышлары турында яза. Татарларның сәяси эшчәнлеген ул феноменаль күренеш дип бәяли. Беренче рус инкыйлабының татар җәмгыятенә тәэсирен түбәндәгечә тасвирлый: *«Тыйнак, моңарчы тыныч һәм аек яшәгән тугрылыклы татарларга ул аеруча көчле йогынты ясаган»*. Аның фикеренчә, татар халкы борынгы ислам үзәкләреннән ерак булу сәбәпле, дини яктан «примитив» шартларда яшәде, дини йолаларга күбрәк игътибар бирде һәм шул сәбәпле яңалыкка сусаган иде. Галимнең татар халкына мондый карашы, аны артта калган, түбән дәрәҗәдә торучы халык дип бәяләве безне гаҗәпләндерергә тиеш түгел. XX йөз башында Европа халыкларына хас бу караш татарларга гына түгел, күпчелек (бәлки, Япониядән башка) Көнчыгыш

халыкларына да кагылган. Колониаль империяләр заманында Россиядә яшәгән мөселманнарга Европа галимнәре дә колониаль халык дип караган. А. Вамбери фикеренчә, татарлар өстеннән басым иҗтимагый хәрәкәт өчен уңайлы шартлар тудыра, чөнки патша хакимияте мөселман халыкларында эчке реформаларны туктатырга ашыкмый, эчке процесслар һәм хәрәкәтне начар күзәтеп, барлыкка килгән үзгәрешләрне дини яктан берничек тә тикшерми. Әлбәттә, хәзер галимнең кайбер фикерләре белән тулысынча килешмәсәк тә, аның карашларын нигезсез булган дип санарга ярамый, чөнки ул нәтиҗәләр төрле чыганаклардан алынган мәгълүматларга таянып ясалган, алар арасында Оренбургта чыгучы «Вакыт» газетасы да мөһим роль уйнаган (баш мөхәррире Ф. Кәрими).

Шунысын да әйтергә кирәк: А. Вамбери Россиядә яшәгән мөселман халыклары белән галим буларак кызыксынган. Урта Азия, Госманлы дәүләте, Иран территориясендә яшәгән төрки халыкларның гореф-гадәтләрен үз күзләре белән күргән галим гомер буе аларның телләрен дә өйрәнгән. Эчке Россиядә яшәгән төрки халыкларның телләре дә аның игътибар үзәгендә булган. Гомумән, XIX йөзнең икенче яртысында – XX гасыр башында Идел-Урал буенда яшәүче халыкларны өйрәнү максаты белән Австро-Венгриядән галимнәр күп килә. Алар арасында А. Вамбери аерым урын алып тора. Ул тюркологлар арасында «Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen» (Leipzig, 1878) исемле тәфсилле хезмәте белән билгеле. Анда уйгур, кыргыз, казакъ, төрекмән, Алтай халыклары, якут, Анатолия төрекләре, чагатай, азәрбайҗан, госманлы-төрек телләре белән беррәттән, татар теленең казан сөйләше дә урын алган. Галим телләрне чагыштыру һәм тарихи реконструкция нигезендә сүзләрнең килеп чыгышын тикшерә, төрки сүзләрнең борынгы тамырларын билгели.

Ф. Кәрими үзенең хатларында галимне татар зыялылары белән таныштыра, шул исәптән Р. Фәхретдин, татарлар арасында барган мәдәни һәм иҗтимагый хәрәкәт турында яза. Һәм, әлбәттә, алар икесе дә төрекләр тормышы белән кызыксына. Балкан сугышлары башлангач, Европа дәүләтләре кабат Госманлы дәүләтенең җиңелүен тели. Россиядә бу сугышларны матбугат битләрендә дини (цивилизацион) бәрелеш – ярымай һәм хач сугышы буларак күрсәтәләр. А. Вамбери үзенең татар дустына 1913 елның 26 маенда язган соңгы хатында төрекләрнең җиңелү сәбәпләрен аңлатырга тырыша; ул аларны наданлыкта, тәкәбберлектә, рухи кризиста гаепли, төрекләрдә милли һәм патриотик хисләрнең аз булуын ассызыклый. Шул ук вакытта татар халкының тиз үсешенә игътибар итеп, татарларны мактый, бигрәк тә тел үсешенә зур әһәмият бирә. Тел бәхәсен башлап җибәргән «Шура» журналын мисалга куя. Чынлап та, тел реформасы турында галим үзенең «Татарлар арасында мәдәни хәрәкәт» мәкаләсендә дә яза һәм аның иҗтимагый үсеш өчен әһәмиятле булуын ассызыклый, «Вакыт» газетасы битләрендә басылган мәкаләләр аңа бу мәсьәләне аңларга бик нык ярдәм итә.

«Вакыт»ның баш мөхәррире вазифасын үтәгәндә, Ф. Кәрими газета битләрендә үзенең ерактагы дусты белән укучыларны да таныштыра. Мәсәлән, 1907 елның февраль санында (№ 119) ул «Профессор Вамбери вә Русия мөселманнары» исемле мәкаләсен урнаштыра, ә галимнең үлеме турындагы хәбәр Оренбургка килеп ирешкәч, аерым мәкалә-некролог бастыра.

Ике шәхес арасында дуслык хат алышу белән генә чикләнмәгән. Аралашу һәр икесе өчен дә файдалы булган: А. Вамберига ул ерактагы татар дөньясын күзәтү өчен «тәрәзә» булса, абруйлы тюрколог-галимнең фикерләре Ф. Кәримигә татар иҗтимагый хәрәкәтен бәяләргә ярдәм иткән.

Әдәбият

Вамбери Г. Культурное движение среди русских татар // *Гольдцигер И.* Лекции об исламе. СПб., 1912. С. 276–302.

Вамбери Г. Моя жизнь / авториз. пер. с англ. и предисл. В. Лазарева. М., 1914. VII, 408, 2 с.

Вамбери Г. Путешествие по Средней Азии в 1863 году / пер. с англ. СПб., 1865. II, II, II, 221 с.

Письма Вамбери Фатиху Каримову // ГАРТ, ф. 1370, оп. 1, д. 18.

Фатыйх Кәрими: фәнни-биографик җыентык = Фатих Карими: научно-биографический сборник / төз.: Р. Мәрданов, Р. Миңнуллин, С. Рәхимов. Казан: Рухият, 2000. 320 б.

Vambery A. Travels in Central Asia. New York: Harper & Brothers Publishers, 1865. 493 p.

Гатин Әскәр Александрович,
тарих фәннәре кандидаты